

In deze rubriek gaat masterstudent Stefan van Weers (VU) in op de vergelijkbaarheid van Spinoza's begrip God-Substantie-Natuur, en zenmeester Dōgens begrip van boeddhanatuur. Zijn zij totaal verschillend, zoals Masao Abe concludeert? Of zijn er toch parallellen aan te wijzen?

Spinoza's God-Substantie-Natuur en Dōgens boeddhanatuur:

een evaluatie van Masao Abe's comparatieve studie.

Inleiding

In de vergelijking tussen (zen)boeddhistische filosofie en westerse filosofie blijken filosofen als Nietzsche, Kierkegaard en Heidegger een populair onderzoeksobject. Nagenoeg afwezig in dit comparatieve onderzoek is echter de Nederlandse filosoof Benedictus de Spinoza. Behalve een uitgebreide studie door Jon Wetlesen in 1979 is het betrekkelijk stil geweest en gebleven. Dat is des te opmerkelijker aangezien de receptie van het boeddhisme in bijvoorbeeld Nederland juist bij spinozisten opvallend positief was.¹

Globaal gesproken zijn er dan ook in het oog springende overeenkomsten tussen het boeddhisme en het spinozisme. Om enkele te noemen: het zijn beide heilsleren die de mens leiden in zijn weg naar bevrijding en geluk, ze herkennen beide in onwetendheid de wortel van alle kwaad, ze bevestigen beide dat er een weg is die persoonlijk gegaan moet worden, zonder hulp van een bovennatuurlijke macht, en ze leggen beide een sleutelrol weg voor verstandelijk inzicht.

Masao Abe (1910-2006), een van de filosofen van de Japanse Kyotoschool, heeft een comparatieve studie gewijd aan centrale concepten van Dōgen (1200-1253), filosoof uit de zenrichting van het mahāyānaboeddhisme, en de filosofie van Spinoza (1632-1677). Beide filosofen gelden als onafhankelijke denkers en radicale vernieuwers binnen hun respectievelijke tradities. In dit artikel onderzoek ik Abe's vergelijking van Dōgens concept 'boeddhanatuur' en Spinoza's begrippencombinatie 'God/Substantie'. De leidende vraag bij dat onderzoek is in hoeverre de conclusie van Abe gerechtvaardigd is dat die verschillen 'opvallend', 'scherp' en zelfs 'radicaal' zijn.

Boeddhanatuur en het mahāyānaboeddhisme

Boeddhanatuur verwijst binnen het mahāyānaboeddhisme doorgaans naar de natuur die mensen in staat stelt boeddha te worden: verlichting te verwerven ofwel het boeddhaschap te realiseren.² Abe kiest bij zijn vergelijking met Spinoza echter voor de interpretatie van Dōgen van boeddhanatuur. Dōgen neemt in zijn traktaat getiteld *Boeddhanatuur de Nirvana-sutra* als uitgangspunt en hij citeert: “Śakyamuni Boeddha zei: ‘Alle levende wezens hebben zonder uitzondering de boeddhanatuur’ ”.³ Dōgen geeft hiervan een eigen interpretatie en stelt dat voor ‘alle levende wezens’ gelezen moet worden: ‘alle bestaan’, en voor ‘*hebben* [...] boeddhanatuur’ gelezen moet worden: ‘*is de boeddhanatuur*’. Hij stelt verder: “Ik noem één integrale entiteit van ‘alle bestaan’ ‘levende wezens.’”⁴ Dōgen maakt daarbij nadrukkelijk onderscheid tussen het ‘zijn’ van boeddhanatuur en het ‘zijn’ in de dualiteit van ‘zijn en niet-zijn’, zoals hij stelt in zijn toelichting: “Je moet begrijpen dat het ‘zijn’ dat de boeddhanatuur tot ‘alle bestaan’ maakt, niet het zijn is van zijn en niet-zijn”. “Evenmin,” zegt Dōgen verder, “betekent de term ‘alle bestaan’ in de tijd verschijnend zijn”.⁵

Boeddhanatuur is voor Dōgen dus niet iets wat verkregen of verloren kan worden, en het is niet exclusief aan het menselijke bestaan gekoppeld. Evenmin is het onderworpen aan polariteiten als geboorte en dood, ontstaan en vergaan, verschijnen en verdwijnen, en zijn en niet-zijn. Kortom, Dōgen benadrukt dat het begrip ‘boeddhanatuur’ niet stoffelijk, niet antropocentrisch en evenmin dualistisch gedacht mag worden. Ditzelfde geldt voor ‘alle bestaan’, vanwege de gelijkstelling ervan met boeddhanatuur. Abe vat dit samen met de nadrukkelijke stelling dat boeddhanatuur helemaal niet ‘iets’ is en hij zegt verder: “met andere woorden, het is helemaal *niet substantieel*”.⁶

In de discussie van oudsher tussen boeddhistische stromingen rond het concept ‘boeddhanatuur’ was het filosofische probleem de dichotomie die ontstaat zodra die boeddhanatuur enerzijds als eeuwig en oneindig wordt gezien, dus niet onderhevig aan de drie fundamentele kenmerken van het bestaan volgens de klassieke boeddhistische leer, (*anatta* (geen zelf), *anicca* (vergankelijkheid) en *dukkha* (lijden)), maar anderzijds wel de kern, het wezen of de ware aard van elk bestaand iets uit zou maken, waar juist wél die kenmerken van bestaan op van toepassing zijn. In deze filosofische discussie speelde het concept *svabhāva* (substantie) een centrale rol in de dubbele betekenis van

enerzijds 'eigen-natuur' (aard of essentie) van iets, anderzijds 'eigen-existentie' van iets in een materiële/stoffelijke zin.⁷

In de bovengenoemde discussie binnen het boeddhisme brengt het begrip 'substantie', zoals we later in dit artikel zullen zien, een soortgelijke problematiek aan het licht als bij Spinoza, als het gaat om de verhouding in diens filosofie tussen de oneindige en eeuwige god/substantie en de eindige en tijdelijke modi.

Boeddhanatuur en substantie

In zijn vergelijking tussen boeddhanatuur en god/substantie stelt Abe: "[...] Dōgens idee van de boeddhanatuur [is] echter radicaal verschillend van Spinoza's idee van God, juist omdat Dōgens boeddhanatuur niet een substantie is".⁸ Abe stelt verder: "Spinoza's idee van God als Substantie is natuurlijk niet 'iets'".⁹ Hiermee lijkt Abe te erkennen dat Spinoza's substantiebegrif niet als beperkt tot materieel of stoffelijk begrepen mag worden. Bovendien geldt voor Spinoza dat God niet *een* substantie maar de *enige* substantie is en identiek met God. Met zijn uitdrukking "God *als* Substantie" creëert Abe echter een dualiteit tussen 'God' en 'Substantie' waarvan hij vervolgens constateert dat "in opvallende tegenstelling hiermee [...] bij Dōgen de relatie tussen boeddhanatuur en alle eindige zijnden niet deductief maar *niet-dualistisch* [is], juist omdat de boeddhanatuur niet Eén Substantie is".¹⁰ De vraag rijst daardoor wat Abe precies verstaat onder 'substantie' en waarin dat 'radicale verschil' dan bestaat dat hij constateert.

Abe lijkt het Substantiebegrif van Spinoza als een verzameling van modi in te vullen, zoals hij doet in zijn volgende opmerking dat "[...]God de Substantie van de zogeheten substanties is".¹¹ Wat opvalt zijn de verschillen in Abe's gebruik van groot- en klein kapitalen in het woord 'substantie'. Abe onderkent dat Spinoza's God als Substantie natuurlijk niet 'iets' is, maar de 'zogeheten substanties van de Substantie' zijn dat wél in de interpretatie van Abe, want die 'zogeheten substanties' duidt hij als 'relatieve substanties' ofwel 'eindige zijnden': de modi of bestaanswijzen in de terminologie van Spinoza. Op deze manier koppelt Abe de modi op een heel directe wijze via een dual geïnterpreteerd substantiebegrif aan God. Daarmee heeft hij van het concept God/Substantie een 'substantieel' idee gemaakt in de zin van – reëel bestaande – modi. Zodoende wekt Abe de indruk dus toch 'iets' (stoffelijks of lichamelijks) te verstaan onder Spinoza's Substantiebegrif, terwijl het duidelijk is dat Spinoza het begrip

‘Substantie’ nadrukkelijk niet definieert als substantieel in de zin van lichamelijk, fysiek of stoffelijk. Dat stelt Spinoza ook met zoveel woorden: “(...) iedereen die enigszins over de goddelijke natuur heeft nagedacht zegt dat God niet lichamelijk is”.¹²

Verder valt het op dat Abe het hier heeft over ‘relatieve substanties’ terwijl er voor Spinoza maar één substantie (God) is met een oneindig aantal attributen (wezenskenmerken), waarvan de mens er slechts twee kent, uitgebreidheid en denken, via de modificaties (modi of bestaanswijzen) van die attributen. Hier lijkt Abe de modi en Substantie als ‘substantieel’ te vermengen, terwijl juist alleen de modi van het attribuut ‘uitgebreidheid’ als stoffelijke of materiële vormen kunnen worden gekend.

Ook bij Dōgen is overigens op dit punt bij het begrip ‘boeddhanatuur’ geen misverstand: “Boeddhanatuur is altijd ‘alle bestaan’ omdat ‘alle bestaan’ boeddhanatuur is. ‘Alle bestaan’ is noch een bonte verzameling losse zaken, noch een enkele uniforme eenheid”.¹³ Op het punt van ‘substantialiteit’ in de zin van materialiteit of lichamelijkheid lijkt er dus geen verschil te bestaan tussen boeddhanatuur en God/Substantie. De duale opvatting van Spinoza’s Substantie is alleen mogelijk doordat Abe zoals gezegd in feite met twee verschillende substantiebegrippen lijkt te werken.

Bovendien wordt duidelijk dat Abe door zijn directe koppeling van God/Substantie aan de modi, met het probleem blijft zitten hoe het begrip ‘attribuut’ te duiden. In relatie tot het concept ‘boeddhanatuur’ is er in de boeddhistische filosofie geen equivalent van dit begrip, zo merkt hij op, “omdat het idee van een ‘attribuut’ betekenisloos is bij een niet-substantiële boeddhanatuur”.¹⁴ Abe verklaart die betekenisloosheid van het begrip ‘attribuut’ voor de boeddhistische filosofie vanuit de constatering dat boeddhanatuur niet als substantieel mag worden begrepen. Dit argument steunt echter op een kennelijke interpretatiefout aangezien zowel het begrip God/Substantie als het begrip attribuut in Spinoza’s filosofie niet ‘substantieel’ begrepen mag worden in de zin van ‘stoffelijk’ of ‘materieel’, zoals hierboven reeds aangegeven.

Het concept ‘attribuut’ heeft een specifieke functie in de filosofie van Spinoza als verbindend element tussen enerzijds God/Substantie en anderzijds de modi (bestaanswijzen). De mens, als eindige modus, kent van het oneindige aantal attributen van God/Substantie er slechts twee, omdat hij als mens met zijn lichamelijkheid deel heeft aan het attribuut ‘uitgebreidheid’ en met zijn geest deel heeft aan het attribuut ‘denken’. Middels dit deel hebben aan deze twee attributen heeft de mens ook de principiële mogelijkheid om kennis te krijgen van God/Substantie. Een dergelijke soort

verbinding tussen enerzijds boeddhanatuur en anderzijds ‘alle bestaan’, ontbreekt inderdaad in Dōgens idee van boeddhanatuur.

Abe onderbouwt verder zijn stelling van het ‘radicale verschil’ tussen boeddhanatuur en Substantie/God met het argument: “[...] juist omdat Dōgens boeddhanatuur niet een substantie is”.¹⁵ Volgens Abe redeneert Dōgen dat de boeddhanatuur nadrukkelijk ‘niet-iets’ is, want zodra het ‘iets’ is, zou het begrensd zijn door een ander ‘iets’, wat strijdig is met het onbeperkte en oneindige karakter van boeddhanatuur. Deze redenering vertoont een opvallende overeenkomst met de redenering van Spinoza aangaande het bestaan van slechts één substantie in het bewijs bij Stelling 8 van Deel I van de *Ethica*. Voor Abe duidt de redenering bij Dōgen erop dat boeddhanatuur niet ‘substantieel’ is, maar voor Spinoza’s redenering trekt Abe die conclusie opmerkelijk genoeg niet. De enige reden daarvoor lijkt te zijn dat Abe enerzijds het begrip Substantie wél als substantieel, dat wil zeggen als stoffelijk of lichamelijk interpreteert, hoewel hij zich anderzijds ook realiseert dat Spinoza’s terminologie van God als Substantie niet betekent dat God of Substantie (een) ‘iets’ zou zijn. Abe hinkt met zijn interpretatie kennelijk op twee benen.

De speciale aandacht van Abe voor de begrippen ‘God’ en ‘Substantie’ is overigens terecht, want, zo stelt ook Robert Misrahi: “Substantie (*substantia*) is het fundamentele begrip van de spinozistische ontologie”.¹⁶ Hij voegt daar echter een belangrijke waarschuwing aan toe: “Alle misvattingen bij de interpretatie van het spinozisme komen voort uit een oorspronkelijke misvatting over de betekenis van dit begrip”.¹⁷ Misrahi wijst in dit verband met nadruk op de complexe samenhang van de begrippen ‘bestaanswijze’ (*modus*) en ‘Substantie’ bij Spinoza.

Misrahi illustreert dit aan de hand van de bestaanswijze van het attribuut ‘denken’, en citeert hiervoor Spinoza: “Hieruit blijkt [...] dat onze geest, voorzover hij begrijpt, een eeuwige bestaanswijze van het denken is, die door een andere eeuwige bestaanswijze wordt bepaald, en deze weer door een andere en zo tot in het oneindige, zodanig dat al deze bestaanswijzen samen Gods eeuwig en oneindig verstand uitmaken (E, V, st. 40, opm.)”.¹⁸ Het begrip ‘bestaanswijze’ maakt een dubbele (denk-)beweging mogelijk die het substantiebegrip individualiseert en het bestaanswijze-begrip universeel maakt. “Alles is één en één is alles” zou hiervoor een passende formulering kunnen zijn. Een andere passende uitdrukking zou zijn: “Alle bestaan is boeddhanatuur”. In elk geval komt hier een veel subtielere samenhang tussen de begrippen ‘substantie’ en

‘bestaanswijze’ naar voren dan de samenhang die Abe schetst als zouden bestaanswijzen simpelweg rechtstreeks via deductie zijn afgeleid van Substantie of God.¹⁹

Het gaat bij Spinoza dus niet om een ‘eenrichtingsverkeer’, maar er is sprake van een ‘wederkerigheid’, een ‘wederzijds doordringen’ zoals Abe dat juist betoogt in het kader van zijn uitleg van boeddhanatuur.²⁰ In deze zin is er ook bij Spinoza sprake van een principiële kenbaarheid van de werkelijkheid, c.q. God/Substantie, die een analogie vertoont met Dōgens uitspraak: “[...] in de hele wereld is niets ooit verborgen geweest”.²¹ In zowel Spinoza’s als Dōgens leer is het uiteindelijke doel juist het opheffen van de onwetendheid omtrent respectievelijk God/Substantie en boeddhanatuur en het realiseren van een direct – intuïtief – inzicht in de werkelijkheid.

Boeddhanatuur en Natuur

Abe meent bij Spinoza een dualiteit te constateren “tussen God en de wereld – in Spinoza’s terminologie, tussen *natura naturans* (de actieve natuur) en *natura naturata* (de passieve natuur) – een dualiteit waarin de eerste prioriteit heeft”.²²

Ten eerste moet hier worden opgemerkt dat de aanduidingen ‘actief’ en ‘passief’ niet goed passen op het onderscheid dat Spinoza maakt. *Natura naturata* representeert een oneindige dynamiek van oorzaak en gevolg die moeilijk ‘passief’ te noemen is. Het *natura naturans* behelst de Substantie als mogelijkheidsvoorwaarde en de door God als werkoorzaak bepaalde principes waarlangs die dynamiek plaatsvindt. Spinoza stelt expliciet: “God is de immanente, maar niet de voorbijgaande oorzaak van alle dingen”,²³ aangezien God anders de oorzaak van iets anders dan zichzelf zou zijn, wat ten eerste strijdig is met de definitie van God/Substantie, en ten tweede God iets buiten zichzelf zou laten veroorzaken, waardoor inderdaad de dualiteit zou ontstaan die Abe meent te ontwaren.

Er is dus geen sprake van dualiteit, en evenmin heeft *natura naturans* een ‘prioriteit’ over *natura naturata*: het noodzakelijk bestaan van God/Substantie houdt immers tegelijkertijd het noodzakelijk bestaande in, ofwel het bestaan van de modi. In de woorden van Spinoza: “behalve de substantie en de modi bestaat er immers niets”.²⁴ Wel gaat de Substantie in het denken logisch vooraf aan de modi, want vanuit zijn deductieve methode begint Spinoza logisch gezien bij God/Substantie.

Voor Spinoza is het gehele universum zoals wij dat (kunnen) kennen, een (oneindige) *modus* onder de attributen uitgebreidheid en denken. ‘Natuur’ als term verwijst bij Spinoza enerzijds naar die totale werkelijkheid (het universum) als een oneindig zijnde, en anderzijds naar de *aard* van iets, in dit geval dat Substantie zowel een ‘scheppende’ en een ‘geschapen’ natuur heeft. Natuur als begrip verwijst dus enerzijds naar alle oneindige en eindige modi, maar houdt anderzijds ook verband met de voor het verstand kenbare attributen van God/Substantie, en verbindt daarmee die voor ons kenbare werkelijkheid met God/Substantie. God en Substantie zijn in de filosofie van Spinoza twee verschillende begrippen voor een identieke ‘zaak’, maar Natuur is een complexer begrip, doordat Spinoza het onderscheidt in twee soorten of aspecten, zoals reeds genoemd: *natura naturans* (‘naturende’ natuur) en *natura naturata* (‘genatuurde’ natuur). *Naturans* verwijst naar de principes en (natuur)wetten die niet anders kunnen zijn dan ze zijn op grond van de definitie van God/Substantie, en *naturata* verwijst naar de verschijnselen, de werkelijkheid of realiteit, de oneindige en eindige modi die op grond van de attributen evenmin anders kunnen zijn dan ze zijn gezien de definitie van God/Substantie. Daarmee duidt Spinoza het dynamische principe dat in God/Substantie werkzaam is.

Desondanks grijpt Abe juist dit onderscheid tussen de naturende natuur (*naturans*) en de genatuurde natuur (*naturata*) aan als een bewijs van dualiteit tussen Spinoza’s godsbegrip en de wereld. Vanuit deze interpretatie constateert Abe dat “in scherpe tegenstelling hiertoe Dōgens boeddhanatuur niet *natura naturans* [is] die wordt onderscheiden van *natura naturata*, dat wil zeggen de geschapen wereld”.²⁵

Bij Spinoza is het standpunt echter helder: er is één God en één Substantie, en die zijn volkomen identiek. Beiden zijn weer identiek met Natuur, maar Natuur is een begrip waarin de eeuwige dynamiek van het ontstaan en vergaan besloten ligt: de aanwijsbare Natuur, dat zijn de modi, maar met een optelsom van die eindige modi heeft men niet God/Substantie te pakken, want Natuur is ook het geheel van natuurwetten en principes die dat ontstaan en vergaan reguleren, de causaliteit van oorzaak en gevolg (i.e. Spinoza’s determinisme c.q. zijn natuurwetenschappelijke insteek). In deze zin hielden Newton, Einstein en Darwin zich met God/Substantie bezig voor wat betreft dat determinerende deel van de Natuur (*natura naturans*: de vormende of scheppende principes die het eeuwige en oneindig proces van ontstaan en vergaan reguleren), maar ze deden dat door te kijken naar dat wat voor ons zichtbaar en kenbaar is: de fenomenen

van de Natuur (*natura naturata*), de aanwijsbare bestaanswijzen, en het speuren naar hun samenhangen, de oorzaken van de gevolgen en het vinden van de principes die van het ene ding tot het andere leiden. Er is volgens Spinoza overigens geen andere weg om Natuur/Substantie/God te leren kennen dan via die weg van de immanentie.

Het leidt geen twijfel dat Spinoza zich veel moeite getroostte om zijn God/Substantie-begrip zo te definiëren dat het volkomen losstaat van iedere voorstelling die het met een materieel begrip van substantie verbindt. Dat lijkt dezelfde moeite die Dōgen zich getroostte om zijn begrip 'boeddhanatuur' vrij te houden van eenzelfde duiding. Zoals hij bijvoorbeeld verwoordt in *Busshō*: "Het ['alle bestaan'/'boeddhanatuur'] heeft evenmin iets van doen met zaken als bewustzijn en object, substantie en vorm".²⁶ Iets soortgelijks verwoordt Spinoza in een brief aan Henry Oldenburg: "met betrekking tot de visie van bepaalde mensen dat ik God zou identificeren met natuur (begrepen als een soort massa of lichamelijke materie), die vergissen zich volledig."²⁷ Spinoza verzet zich dus krachtig tegen een dergelijk wanbegrip van zijn filosofie, net als Dōgen dat doet ten aanzien van de zijne.

Conclusie en discussie

Samengevat is mijn conclusie dat Abe het begrip Substantie/God/Natuur regelmatig misinterpreteert door het in letterlijke zin te 'concretiseren' en te 'materialiseren', waardoor het – onder het bewust terzijdeschuiven van het begrip 'attribuut' – wordt vereenzelvigd met de tastbare, materiële natuur: de eindige modi in Spinoza's terminologie. Bij zijn behandeling van Dōgen, daarentegen, houdt Abe het begrip 'boeddhanatuur' zorgvuldig gescheiden van zo'n concrete, materiële invulling. Het beeld van een verschil, een radicaal verschil nog wel, lijkt zo meer door Abe gecreëerd te worden dan dat er zo'n fundamenteel verschil ten grondslag zou liggen aan de verschillende begrippen. Ofwel: Abe legt vooral de nadruk op wat in zijn perspectief de verschillen zijn, onder het voorbijgaan aan de mogelijke overeenkomsten.

Het tegenovergestelde van de onderzochte these lijkt mij inmiddels aannemelijker. In parafrase op Abe's stelling zou ik daarom concluderend willen stellen: 'ondanks zichtbare verschillen, is Dōgens idee van boeddhanatuur fundamenteel vergelijkbaar met Spinoza's idee van God/Substantie'. Deze stelling kan worden uitgewerkt in een uitgebreider onderzoek naar de vergelijking tussen Spinoza's leer en die van Dōgen, zen- of zelfs mahāyānaboeddhisme in het algemeen. Ik hoop met het

bovenstaande steekhoudende argumenten te hebben gegeven voor gereede twijfel aan de stelling van Abe, en daarmee tevens voldoende aanleiding voor zo'n uitgebreider comparatief onderzoek. In elk geval hoop ik dat het bovenstaande aannemelijk maakt dat het onderzoek naar Spinoza in het licht van (zen)boeddhisme, en vice versa, gediend is met een vervolg op de aanzet door Masao Abe.

Stefan van Weers (sfvanweers@xs4all.nl) is masterstudent aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Binnen de Master Theology & Religious Studies volgt hij de specialisatie "Teaching Religious Diversity". Hij is tevens zenbeoefenaar.

¹ Poorthuis, Marcel & Theo Salemink (2009) *Lotus in de Lage Landen. De geschiedenis van het boeddhisme in Nederland. Beeldvorming van 1840 tot heden*. Almere: Uitgeverij Parthenon. p. 28 e.v.

² Abe, Masao (1997). "Dōgen over Boeddhanatuur". In *Dōgen Kigen: De Schatkamer van het oog van de ware leer, Eerste selectie uit de Shōbogensō, met toelichtende informatie. Met aanhangsel 'Dōgen over Boeddhanatuur' (Prof. Masao Abe)*. Vertaling, toelichting en bezorging van de noten Dr. Boudewijn Koole. Utrecht, Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers. p. 68. In vervolg van dit artikel wordt naar deze tekst verwezen als Abe + paginanummer.

³ Dōgen (1997). "Boeddhanatuur". In: *Dōgen Kigen: De Schatkamer van het oog van de ware leer, Eerste selectie uit de Shōbogensō, met toelichtende informatie. Met aanhangsel 'Dōgen over Boeddhanatuur' (Prof. Masao Abe)*. Vertaling, toelichting en bezorging van de noten Dr. Boudewijn Koole. Utrecht, Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers. p. 67. In vervolg van dit artikel wordt naar deze tekst verwezen als Dōgen + paginanummer.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Abe, p. 162.

⁷ Harvey, Peter (2013). *An Introduction to Buddhism. Teachings, History and Practices. Second edition*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 142.

⁸ Abe, p. 161.

⁹ Abe, p. 163.

¹⁰ Abe, p. 165.

¹¹ Abe, p. 163.

¹² Spinoza, B. de (2012) *Ethica*, vert. Corinna Vermeulen. Amsterdam: Uitgeverij Boom. p. 24 (I, st.15, toel.) In het vervolg wordt in de noten middels de gebruikelijke aanduiding (deel, stelling, etc.) rechtstreeks verwezen naar deze vertaling.

¹³ Dōgen, p. 68.

¹⁴ Abe, p. 164.

¹⁵ Abe, p. 161.

¹⁶ Misrahi, Robert (2007). *100 Woorden over de Ethica van Spinoza*. Vert. F. van Zetten. Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Atlas, p. 231.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Misrahi, p. 52.

¹⁹ Abe, p. 163.

²⁰ Abe, p. 176 e.v.

²¹ Dōgen, p. 68.

²² Abe, p. 163.

²³ *Ethica*, I, st. 18.

²⁴ *Ethica*, I, st. 28, bew.

²⁵ Abe, p. 165.

²⁶ Dōgen, p. 68.

²⁷ Spinoza, *OP*, brief 21 aan Henry Oldenburg.